

HARAKAT FE'LLARI FREYMINING TUZILMASI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i03.070>

Maxsudova Umida Abdusattor qizi
Qo'qon davlat universiteti

Annotatsiya: Zaminaviy tilshunoslik olamida harakat fe'llari freymining tuzilmasi zamonaviy lingvistik yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda harakat fe'llarining semantik xususiyatlari, ularning tarkibiy komponentlari hamda freym doirasida tashkil topish mexanizmlari yoritiladi. Shuningdek, harakatni ifodalovchi fe'llarning subyekt, obyekt, yo'nalish, vosita va natija kabi elementlar bilan o'zaro munosabati aniqlanadi. Maqolada freym tushunchasi orqali harakat fe'llarining ichki semantik tuzilishini ochib berish, ularning til tizimidagi o'rni va funksional imkoniyatlarini ko'rsatish asosiy maqsad qilib qo'yilgan. Tahlil natijalari harakat fe'llarining faqat grammatik birlik sifatida emas, balki murakkab kognitiv model sifatida ham qaralishini asoslaydi. Ushbu yondashuv til birliklarining ma'no hosil qilish jarayonini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Keywords: harakat tushunchasi, verbal, noverbal, component, faollik komponenti, freym, konseptual birlashma, leksik semantic vosita, predikat

STRUCTURE OF THE FRAME OF ACTION VERBS

Makhsudova Umida Abdusattor qizi
Kokand State University

Abstract: In the world of modern linguistics, the structure of the frame of action verbs is analyzed based on modern linguistic approaches. The study highlights the semantic properties of action verbs, their structural components, and the mechanisms of their organization within the frame. It also identifies the relationship of verbs expressing action with elements such as subject, object, direction, means, and result. The main goal of the article is to reveal the internal semantic structure of action verbs through the concept of frame, to show their place and functional capabilities in the language system. The results of the analysis justify considering action verbs not only as grammatical units, but also as complex cognitive models. This approach allows for a deeper understanding of the process of meaning formation of language units.

Keywords: action concept, verbal, nonverbal, component, activity component, frame, conceptual association, lexical semantic means, predicate

Kirish

Harakat tushunchasi falsafa, mantiq, psixologiya va etika tushunchalar tizimida markaziy o'rinlardan birini egallaydi; harakat deganda inson ongli ravishda bajaradigan ishlar tushuniladi. Tilshunoslikda harakat tushunchasi fe'l bilan bog'lanadi. Til shakli sifatida fe'l til tizimida qayd etilgan mental mazmunni hamda insonning ichki lug'atida mavjud bo'lgan, ko'pincha baholash xususiyatiga ega bo'lgan o'ziga xos verbal va noverbal tasavvurlarni ifodalaydi.

Inson dunyosi bilan cheklangan harakat avtomatik ravishda ma'lum bir hayot sikliga kiradi. N.D.Arutyunova¹ ta'kidlaganidek, harakatdan oldin ma'lum bir psixologik bosqich, o'ylash, baholash, maqsad qo'yish, amalga oshirish uchun vositalarni tanlash va faqat qaror qabul qilingandan so'ng o'z harakati boshlanadi. Harakatning chegarasi natijadir. Tilshunoslikda harakat tushunchasi, avvalo, fe'l, uning semantik turlari va grammatik kategoriyalari bilan bog'liq². Lingvistik nuqtai nazardan harakat fe'llari murakkab semantik tuzilishga ega. Ularning mazmuniy tuzilishida yetakchi komponent faollik komponenti hisoblanadi.

Harakat freymini namunaviy vaziyat haqidagi bilimlarni taqdim etishning kognitiv tuzilmasi sifatida o'rganar ekanmiz, ushbu freymning konseptual mazmuni qanday ifodalanishi mumkinligini ko'rib chiqishimiz lozim. Freymmlar voqea-hodisalarni ifodalashda til va voqelik o'rtasida "vositachi" vazifasini bajaradi; tilshunoslar u yoki bu freymni tavsiflashda propozitsional tuzilmadan foydalanadi. Propozitsiya "ma'lum bir konseptual birlashma sifatida ongning tuzilmasi yoki inson ongida bilimlarni saqlashning maxsus birligi, dunyoni ifodalovchi va uni ifodalashning ma'lum bir shakli sifatida namoyon bo'luvchi" sifatida tushuniladi³.

Adabiyotlar tahlili va metodlar

Dastlab mantiqda propozitsiya tushunchasi dunyo, voqea yoki hodisa haqidagi mulohaza sifatida tushunilgan. Tilshunoslar bu atamani o'zlashtirib, uni fikrni ifodalovchi til shakli - gapga nisbatan qo'llashgan. Shunday qilib, "propozitsiya" tushunchasi tafakkur shakliga emas, balki uning mazmuniga, gapda ifodalangan aniq fikrga nisbatan qo'llanila boshlangan⁴. Propozitsiya ma'lum bir bilim sohasining modeli sifatida namoyon bo'lib, unda elementlar - argumentlar va bu argumentlarni bog'lovchi asosiy predikat ajratiladi, ularning xususiyatlari ko'rsatiladi, o'zaro aloqalari aniqlanadi. Inson o'z tajribasini propozitsiyalar orqali anglagan holda, unga ma'lum bir konseptual tuzilma-modelni asosiy predikat va uning argumentlari ko'rinishida yuklaydi. Argumentlarga ma'lum semantik vazifalar (agent, patsiyen, vosita, benefaktiv va boshqalar) yuklanadi, ular argumentlarning xususiyatlari va ular

¹ Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы. – М: Наука, 1976. – С. 44-29.

² Арутюнова Н.Д. Логический анализ языка. Модели действия / Ин-т языкознания РАН. – М.: Наука. 1992. – 4 с.

³ КСКТ – Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина. – М.: Изд-во МГУ, 1996, 1997. – С. 137-141.

⁴ Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы. – М: Наука, 1976. – С. 23-24.

o'rtasidagi real munosabatlar bilan bog'liq bo'ladi⁵. Freymning propozitsional tuzilma orqali ifodalanishi mumkinligi ko'plab tilshunoslar tomonidan qo'llab-quvvatlanadi. Y.N.Karaulovga ergashib, biz "har qanday umumiylik darajasidagi freym - eng umumiydan tortib elementargacha bo'lgan freym uni propozitsional tuzilmaga o'tkazish, ya'ni propozitsiya orqali yetarli darajada ifodalanishi mumkin" deb hisoblaymiz⁶.

Har qanday fe'lining funksional salohiyati uning kognitiv asosi bilan belgilanadi, bu asos voqeani propozitsiya va uning tarkibiy qismlari shaklida ifodalaydi hamda fe'lining propozitsiyaning turli elementlari va ularning xususiyatlariga e'tiborni qaratish qobiliyatiga ega. Keling, so'zlovchi e'tiborini qaratishi mumkin bo'lgan va voqea talqin etilishi mumkin bo'lgan harakat freymining majburiy va ixtiyoriy komponentlarini batafsil ko'rib chiqaylik. *Yaratish (to create)* ma'nosini anglatuvchi harakatni ifodalovchi fe'llarning funksional semantik tadqiqini ko'rib chiqamiz. Tadqiqotimizda yaratish ma'nosini anglatuvchi harakatni ifodalovchi fe'llar subyekt tomonidan moddiy yoki ma'naviy dunyo obyektini vujudga keltirish uchun jismoniy yoki aqliy kuch talab etadigan harakat turlaridan biri sifatida tushuniladi.

Bu turdagi harakat freymi tuzilmasining asosiy komponentlari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatamiz: subyekt-agent, harakat, obyekt-natija, qurol, material, vosita, maqsad, baho. Ushbu leksik-semantik guruh doirasida eng umumiy ma'noda yaratuvchilik harakatini ifodalovchi fe'llar (*create, make*) ajratib ko'rsatiladi. Bular voqea-hodisalarga dastlab umumiy talqin beradi. Shuningdek, semantikasida harakat yoki uning tarkibiy qismlarining sifat xususiyatlari aks etgan fe'llar ham mavjud. Shunday qilib, tor ma'noli fe'llar ifodalagan voqea-hodisalar xususiy talqin etiladi. Lug'at maqolalari tahlili shuni ko'rsatdiki, aksariyat fe'llar semantikasida quyidagi komponentlar sinkretik tarzda ifodalanishi mumkin: usul, material va obyekt-natija; usul va obyekt-natija; usul, vosita va obyekt-natija.

Lug'aviy ta'riflar tahlili shuni ko'rsatadiki, "make" fe'lining ma'nosida subyekt turi (inson, hayvon yoki hasharot bo'lishi mumkin), obyekt turi aniqlanmagan, shuningdek, vosita yoki materialga ishora yo'q: "to bring into existence by shaping or changing material, combining parts". Shunga ko'ra, "make" fe'lining obyekt har qanday usulda yaratilishi mumkin. "Make" fe'li nazarda tutgan harakat obyektidan farqli o'laroq, "create" fe'li ifodalagan ijodiy harakatning natija-obyekt ilgari mavjud bo'lmagan, ko'pincha noyob va qimmatli narsadir: *create* - "to cause to come into being, as something unique that would not naturally evolve or that is not made

⁵ Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика: курс лекций по английской филологии. – Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина, 2000д. – 37 с.

⁶ Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность, Изд. 7-е. — М.: Изд-во ЛКИ, 2010. - 194 с.

by ordinary processes".⁷ Demak, so'zlovchi "create" fe'lini tanlashda, yaratish hodisasining baholovchi talqini, avvalo, harakatning noyob xususiyatiga va shunga mos ravishda, obyektning betakrorligiga e'tibor qaratiladi, chunki u mohirona yaratilgan deb qabul qilinadi. *He didn't build, but created this fantastic country "castle" with all these turrets and finials [BNC]*. Ushbu misolda fantastic sifati va ko'chma ma'noda qo'llangan castle otining birikishi me'morchilik san'atining "cho'qqisi" hisoblangan noyob va g'ayrioddiy shahar tashqarisidagi uy haqida tasavvur beradi. Go'zal shahar tashqarisidagi saroy obrazi odatda yirik me'moriy inshootlarning yuqori qismlarida uchraydigan elementlarni anglatuvchi turrets va finials so'zlari bilan to'ldiriladi. Bu yerda asosiy narsa, baholash talqini haqida gapirishga imkon beradigan "build" va "create" fe'llarining qarama-qarshi qo'yilishidir.

Bundan tashqari, ijodkorlik faoliyatining subyekt sifatida "handyman" (mohir usta, qo'li gul) namoyon bo'ladi. Shunday qilib, hodisa funksional jihatdan faqat ijobiy baholanadi. Lug'aviy ta'riflar va amaliy materiallar tahlili shuni ko'rsatadiki, "create" fe'lining barcha qo'llanilish holatlarida yaratilayotgan obyekt oddiy amaliy harakat natijasi emas, balki ancha murakkab jarayon mahsulidir. Bundan tashqari, yaratuvchilik faoliyatining subyekt sifatida handyman (hunarmand, qo'li gul) namoyon bo'ladi. Ya'ni, jismoniy mehnatdan tashqari aqliy kuch ham sarflash zarur. Bunda ilgari hech mavjud bo'lmagan, mutlaqo yangi voqelik obyektining paydo bo'lishiga e'tibor qaratiladi va bu muhim, ahamiyatli hodisa sifatida qabul qilinadi. *May be you read a story about a millionaire who had created an island garden for a woman he loved*⁸. Ushbu gapda buzilgan bog'ning o'ziga xosligi uning g'ayrioddiy ulkan hajmini ko'rsatuvchi "island" (orol) oti bilan birikish orqali namoyon bo'ladi.

Picasso created Cubism⁹. Bu misolda ijodiy faoliyatning obyekti san'atdagi yo'nalishdir. Yuqorida ta'kidlanganidek, "create" va "make" fe'llari o'z ma'nosida baholovchi komponentni o'z ichiga olmaydi, biroq ushbu fe'llarni harakat tarzi ravishlari (fast, slowly, skillfully, carefully, incompetently va boshqalar) va "in masterly manner", "in a good way", "the same way" kabi iboralar bilan birlashtirish orqali voqea baholovchi talqin olishi mumkin. Bu esa mazkur fe'llarning funksional salohiyatidan dalolat beradi.¹⁰

Natijalar va muhokama

Harakat va holat kategoriyalari o'zbek tilidagi fe'llar tizimida o'zaro uzviy bog'liq hodisalar sifatida namoyon bo'ladi. Xususan, harakatning holati fe'llarida

⁷ Shamsiddinova, J. R. Z. (2025). THE STABILITY OF BASIC VOCABULARY IN LANGUAGES FROM A LINGUO-CULTURAL PERSPECTIVE. FARS International Journal of Education, Social Science & Humanities., 13(5), 393-396.

⁸ British National Corpus. [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.natcorp.ox.ac.uk/>

⁹ British National Corpus. [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.natcorp.ox.ac.uk/>

¹⁰ Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика: курс лекций по английской филологии. – Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина, 2000д. – 37 с.

harakat va holat bir-biridan ajralmas birlikda, predmetning muhim va doimiy belgisi sifatida ifodalanadi. Bunday fe'llarda holat mustaqil hodisa emas, balki harakat natijasida yuzaga keladigan va uning davomiyligini aks ettiruvchi belgi sifatida talqin etiladi. Shu bois, holatning mavjudligi bevosita harakatning mavjudligi bilan belgilanadi: harakat tugashi bilan holat ham yo'qoladi.

Mazkur semantik guruhga kiruvchi fe'llar harakatning natijasi bo'lgan yakuniy holatni emas, balki uning davomiy jarayonda namoyon bo'ladigan belgisini ifodalaydi. Bu jihat ularni boshqa holat fe'llaridan farqlaydi. Demak, harakat bu yerda holatning manbai va asosiy determinanti hisoblanadi. O'zbek tilida harakatning holatini ifodalovchi fe'llar keng tarqalgan bo'lib, ular ham tub, ham yasama shakllarda uchraydi. Ushbu fe'llar ma'nosidagi farqlovchi semalar bir necha mantiqiy guruhlariga ajratiladi. Birinchi guruh "qulaylik" semasiga ega bo'lgan fe'llarni qamrab oladi. Bunday fe'llar harakatning yengillashuvi yoki osonlashuvi orqali yuzaga kelgan holatni bildiradi. Masalan, *osonlashmoq*, *yengillashmoq* fe'llari harakatning ijobiy natijasini aks ettiradi va ko'pincha shaxs faoliyatining yengillashgan holatini ifodalaydi¹¹. Ushbu fe'llar asosan yasama bo'lib, sifat asosida shakllanadi. Ikkinchi yirik guruh "miqdoriy o'zgarish" semasiga ega bo'lgan fe'llardan iborat bo'lib, ular ikki kichik turga bo'linadi: miqdoriy ortish va miqdoriy kamayish.

"Miqdoriy ortish" semasini ifodalovchi fe'llarda harakatning jadallashuvi yoki kuchayishi natijasida yuzaga kelgan holat aks etadi. *Kuchaymoq*, *zo'raymoq*, *tezlashmoq* kabi fe'llar predmet harakatining yuqori darajaga yetganligini bildiradi¹². Ushbu birliklar o'zaro sinonimik munosabatga ega bo'lsa-da, ularning semantik nozikliklari farqlanadi. Masalan, *zo'raymoq* ko'proq kuchning ortishi va ta'sir darajasining keskinlashuvini ifodalaydi, *kuchaymoq* esa umumiy intensivlikning ortishini bildiradi¹³. "Miqdoriy kamayish" semasiga ega bo'lgan fe'llar esa aksincha, harakatning susayishi yoki sekinlashuvi natijasida yuzaga kelgan holatni ifodalaydi. Bu guruhga *kamaymoq*, *susaymoq*, *sekinlashmoq*, *pasaymoq*, *bo'shashmoq* kabi fe'llar kiradi¹⁴. Mazkur fe'llarda harakatning intensivligi pasayib, uning ta'sir kuchi kamayadi. Shu bilan birga, bu fe'llar orasida ham ma'no darajasi jihatidan farqlar mavjud. Masalan, *sustlashmoq* harakatning ancha sezilarli darajada pasayganini bildirsa, *susaymoq* nisbatan yumshoqroq pasayishni ifodalaydi¹⁵.

Alohida e'tibor qaratish lozimki, ayrim hollarda harakat fe'llari ham nutq kontekstiga ko'ra holat ma'nosini ifodalashi mumkin. Masalan, *cho'zilmoq* fe'li muayyan kontekstda davomiy holatni anglatib, harakatning holatga aylanish

¹¹ O'zbek tilining izohli lug'ati. (2006). Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.

¹² O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati. (1980). Toshkent.

¹³ Rahmatullayev, Sh. (2010). Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent.

¹⁴ Ne'matov, H., & Rasulov, R. (1995). O'zbek tili leksikologiyasi. Toshkent.

¹⁵ Yo'ldoshev, B. (2012). Semasiologiya asoslari. Toshkent.

jarayonini ko'rsatadi. Bu esa fe'llarning semantik moslashuvchanligini namoyon etadi. Shunday qilib, harakatning holati fe'llari predmetning harakat va holat jihatlarini birgalikda ifodalovchi, davomiylik xususiyatiga ega bo'lgan leksik-semantik birliklar sifatida ajralib turadi. Bundan tashqari, o'zbek tilida malaka holati fe'llari ham muhim semantik guruhni tashkil etadi. Ushbu fe'llar insonning ruhiy faoliyati bilan bog'liq bo'lib, muayyan harakat yoki hodisaga nisbatan shakllangan va mustahkamlangan ko'nikma, odatni ifodalaydi. Bunday holatlar odatda davomiy va barqaror xarakterga ega bo'ladi.

Malaka holati fe'llarining asosiy semantik markazi "ko'nikma" va "odat" tushunchalaridan iborat. Bu guruhga *ko'nikmoq*, *o'rganmoq*, *odatlanmoq* kabi fe'llar kiradi. Ularning har biri o'ziga xos semantik belgilarga ega. Masalan, *ko'nikmoq* majburiy moslashuvni, *o'rganmoq* esa tabiiy va beixtiyor o'zlashtirish jarayonini bildiradi. *Odatlanmoq* esa ongli va ixtiyoriy ravishda shakllangan ko'nikmani ifodalaydi¹⁶. Demak, malaka holati fe'llari insonning psixologik va ijtimoiy tajribasi bilan bog'liq bo'lib, uning xulq-atvori va faoliyatida muhim o'rin tutadi. Ular orqali shaxsning borliq bilan munosabati va bu munosabatning davomiyligi til vositasida ifodalanadi. Xususan, harakatning holati va malaka holati fe'llari o'zbek tilida alohida leksik-semantik guruhlarini tashkil etib, harakat, holat va inson tajribasi o'rtasidagi murakkab munosabatlarni aks ettiradi.

Xulosa qilib aytganda, yaratish LSVining umumiy (create, make) va aniq (bake, build, construct, cook, draw, erect, sculpt kabi) ma'noli fe'llarning funksional salohiyati ularning voqealarni turlicha talqin qilish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Yaratish LSV fe'llari bilan voqea-hodisalarning baholovchi talqini quyidagi yo'nalishlarda amalga oshirilishi mumkin: subyektiv umumiy (voqealar "yaxshi/yomon", "yoqadi/yoqmaydi") nuqtai nazaridan talqin qilinadi, asosan, semantikasida harakat jihatlarini aniq ko'rsatilmagan fe'l birliklari (create, make) orqali); Yaratishning LSVi ularning voqealarni turlicha talqin qilish qobiliyatidan iborat. subyektiv xususiy (voqealar asosan semantikasida harakat jihatlarini aniq ko'rsatilgan fe'l birliklari orqali talqin qilinadi (bake, build, construct, cook, draw, erect, sculpt kabilar)).

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Арутюнова Н.Д. Логический анализ языка. Модели действия / Ин-т языкознания РАН. - М.: Наука. 1992. - 4 с.
2. КСКТ - Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина. - М.: Изд-во МГУ, 1996, 1997. - С. 137-141.
3. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические

¹⁶ Safarov, Sh. (2008). Kognitiv tilshunoslik asoslari. Toshkent.

проблемы. - М: Наука, 1976. - С. 23-24.

4. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика: курс лекций по английской филологии. - Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина, 2000д. - 37 с.

5. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность, Изд. 7-е. - М.: Изд-во ЛКИ, 2010. - 194 с.

6. British National Corpus. [Электронный ресурс]. - URL: <http://www.natcorp.ox.ac.uk/>

7. Oxford Advanced Learner's Dictionary. - Oxford: Oxford University Press, 2000. - 1600 p

8. The Corpus of Contemporary American English. [Электронный ресурс]. - URL: <http://corpus.byu.edu/coca/>

9. Xoshimova, D. R. "Ingliz Tilida Allyuziyalarning Turlari Va Vazifalari." Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, vol. 10, no. 11, 1 Dec. 2022, pp. 1182-1187.

10. Sodiqova, S. T. (2023). COMPARISONS WITH BIRD AND INSECT COMPONENTS IN THE WORKS OF UZBEK WRITERS. INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH ISSN: 2277-3630 Impact factor: 8.036, 12(03), 113-114.

11. Shamsiddinova, J. R. Z. (2025). THE STABILITY OF BASIC VOCABULARY IN LANGUAGES FROM A LINGUO-CULTURAL PERSPECTIVE. FARS International Journal of Education, Social Science & Humanities., 13(5), 393-396.